

KS. ŁUKASZ KUTROWSKI

KULTURA MUZYCZNA CYSTERSÓW
W KRZESZOWIE W XVIII WIEKU
WYBRANE ZAGADNIENIA

MUSICAL CULTURE OF THE CISTERCIANS
IN KRZESZÓW IN THE 18TH CENTURY
CHOSEN ISSUES

A b s t r a c t. The beginnings of the Cistercian Abbey in Krzeszów go back to the end of the 13th century. The second half of the 17th century, that is the time of the rule of Abbot Bernard Rosa (1660-1696), may be considered a turning point in the history of the abbey. It was owing to him that the life of the abbey started to develop dynamically in many areas, including music that was an important element of the life of the abbey.

Music performed during the liturgy and services in Krzeszów was realized in two ways. On the one hand, monastery traditions of chorale singing were continued, and on the other, new tendencies of polyphonic music were introduced. Vocal-instrumental church music was a very distinct feature of the musical life of Krzeszów; besides, also instrumental music was performed. It was supposed to fulfill four basic functions: to be decorative (*decoratio*), to give the impression of pleasure (*delectare*), to stir up emotions (*permovere*) and to teach (*docere*). In the 18th century music performed in Krzeszów the concerting style was dominant.

The music performed in Krzeszów may be divided—on the basis of the preserved documents—into two fundamental categories: (1) works designed for the liturgy, and (2) ones performed outside the liturgy. These works were a manifestation of the main currents of the spirituality of the Krzeszów Cistercians: of the Christocentric current, expressed in services of adoration of the Holy Sacrament, in the passion cult, in the cult of Emmanuel (the Prague Christ Child), of the Mariological current and of the current of the cult of the saints (mainly of St Joseph, St John of Nepomuk, St Jadwiga and the Fourteen Holy Helpers). Part of the works were composed by native composers, often the Cistercians themselves, and the remaining ones – by foreign composers.

Music in Krzeszów was performed by the band that existed there. Its members were: cantors and successors, choirmasters, the so-called *regentes chori*, organists, and other musicians. Among them there also were composers and teachers, who taught young boys music and the liturgy in the local school.

Organs have always been an important element of musical culture of Krzeszów. In the Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary there are organs built in the years 1632-1639

by the Silesian organ builder. The instrument is unusually precious, among others due to its architecture and sound values. A considerable part of the original elements have survived till today. The other organ instrument in Krzeszów are organs in the Church of St Joseph. It is supposed that they were moved to the church from the Czech monastery in Břevnov. It is not known precisely when and in what organ workshop they were built.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Key words: Krzeszów, Silesian Cistercians, Abbot Bernard Rosa, Church of St Joseph in Krzeszów, Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Krzeszów.

WSTĘP

Kultura muzyczna dawnego opactwa cystersów w Krzeszowie wiąże się ściśle z wielowiekową tradycją tegoż opactwa. Początki cystersów krzeszowskich sięgają 1292 r., kiedy to książę świdnicko-jaworski Bolesław I utworzył fundację w pobliżu Kamiennej Góry. W erygowanej przez siebie fundacji Bolesław I osadził jedenastu cystersów z Henrykowa. Pomimo różnych kolei losu klasztor rozwijał się, poszerzając swoje dobra i zdobywając coraz większe rzesze wiernych¹.

Za punkt zwrotny historii opactwa można uznać 2. połowę XVII wieku. Zarządzający opactwem w latach 1660-1696 świątobliwy opat Bernard Rosa przyczynił się do bardziej dynamicznego rozwoju życia klasztornego. Za podstawowy cel swoich działań postawił gruntowną odnowę życia duchowego nie tylko za murami klasztoru, ale przede wszystkim wśród wiernych świeckich. Owocem podjętej przez niego rekatalizacji był wzrost duchowy i materialny klasztoru i licznych miejscowości doń należących. Opat Rosa zasłynął szczególnie jako wielki propagator duchowości maryjnej, pasyjnej oraz kultu św. Józefa². Dzięki niemu życie klasztorne – wewnątrz i na zewnątrz – zaczęło się rozwijać w wielu dziedzinach. Były to m.in. szeroko pojęta kultura agrarna, sztuka (architektura, malarstwo, rzeźba), szkolnictwo i muzyka. W wyniku jego działalności kultura klasztoru krzeszowskiego tętniła życiem aż do 1810 r., czyli czasu kasaty zakonu przez władze pruskie³.

¹ M.G. Górn i a k. *Krzeszów*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 9. Red. A. Szostek i B. Migut, Lublin: TN KUL 2002 kol. 1447.

² A. K o z i e ł. *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*. (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia sztuki. T. 23). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego 2006 s. 79-80.

³ Górn i a k. *Krzeszów* kol. 1448.

Zagadnienie kultury muzycznej cystersów w Krzeszowie w XVIII wieku jest niezwykle bogate i różnorodne. Z tego względu w niniejszym artykule problematyka ta zostanie jedynie zarysowana. Warto poddać ją jednak szczegółowym badaniom naukowym.

Na początku artykułu zostaną opisane dzieje chóralu gregoriańskiego w zakonie cysterskim, w tym także w Krzeszowie. Następnie zostanie podjęte zagadnienie muzyki wielogłosowej, wykonywanej przez miejscowych muzyków: kapelę, chór i kompozytorów. Na koniec zostaną podane krótkie informacje z historii organów w kościołach w Krzeszowie, które współcześnie są najbardziej dostrzegalnym świadectwem tamtego czasu.

1. ŚPIEW GREGORIAŃSKI PODCZAS CELEBRACJI LITURGICZNYCH

Śpiew chorałowy wykonywany w opactwie cystersów w Krzeszowie był odzwierciedleniem ogólnozakonnych tendencji i postanowień kapituł generalnych. Nie zachowały się zabytki chorałowe z krzeszowskiego opactwa. Wyjątek stanowi dwuczęściowy antyfonarz z 1651 r., przechowywany dziś w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (PL-WRu I F 166e). Na podstawie badań historyków i muzykologów można stwierdzić, że śpiew chorałowy w całym zakonie cysterskim zajmował ważne miejsce. Śledząc dzieje śpiewu chorałowego u cystersów, poznamy tym samym historię i tendencje dotyczące monodii w klasztorze krzeszowskim⁴.

Podchodząc do zagadnienia chóralu gregoriańskiego w klasztorach cysterskich – w tym także w Krzeszowie – trzeba przede wszystkim znać przesłanie powstania zakonu. Był nim powrót do źródeł, do pierwotnego sposobu funkcjonowania życia klasztornego za czasów św. Benedykta. Ta właśnie idea, poszerzona jeszcze o szczególny kult Najświętszej Maryi Panny, była główną myślą pierwszego opata cysterskiego – Roberta z Molesmes i jego towarzyszy, a później św. Bernarda z Clairvaux⁵. Owa idea powrotu do źró-

⁴ R. Pośpiech. *Muzyka wielogłosowa w celebracji eucharystycznej na Śląsku w XVII i XVIII wieku*. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 29). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO Opole 2008. S. 250.

⁵ Za dzień powstania zakonu cystersów uważa się 21 marca 1098 r. Był to dzień liturgicznego wspomnienia św. Benedykta, które wówczas przypadło na Niedzielę Palmową. F. Wolnik. *Cystersi w Europie*. W: *Johannes Nucijs. Epoka, duchowość, życie i twórczość. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesa Nucijsa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora i teoretyka muzyki*. Kamień Śląski, 11 października 2006 r.

deł polegała na oczyszczeniu z naleciałości wielowiekowej spuścizny zakonu benedyktyńskiego. Zamierzano powrócić do pierwotnej surowości życia monastycznego praktycznie pod każdym względem. Również w dziedzinie muzyki podjęto starania, by i ona odzwierciedlała pierwotnego ducha ojca monastycyzmu zachodniego – św. Benedykta.

W konsekwencji odrzucono wszelkie nowości w dziedzinie muzyki z czasów średniowiecza. Znacznie ograniczono liczbę sekwencji, tropów i oficjów rymowanych. Zrezygnowano też z nadmiernych form melizmatycznych w śpiewach „Alleluja”, a także odrzucono dyferencje psalmodii oficjum brewiarzowego. Dokonano również uproszczenia formuł inicjalnych i kadencyjnych w pozostałych śpiewach chorałowych. W efekcie owych reform śpiewy monodyczne zakonu cysterskiego poczęły się specyficznie różnić od tradycji muzycznych innych wspólnot życia monastycznego i tych panujących w Kościele powszechnym⁶. Głównym reformatorem śpiewu chorałowego u cystersów był – z polecenia św. Bernarda – opat Odon z Cherlieu († po 1158). Jego idee zostały wcielone w życie także w klasztorach śląskich cystersów⁷.

Pomimo surowych założeń śpiewu chorałowego cystersów pojawiają się nowe – charakterystyczne dla tego zakonu – tropy, sekwencje, oficja rymowane, a później także muzyka polifoniczna i organowa⁸. Kryzys śpiewu gregoriańskiego, jaki dotknął wspólnoty monastyczne na Śląsku, spowodowany był najpierw w XVI wieku Reformacją, a potem wojną trzydziestoletnią w wieku XVII. Odrodzenie przyszło w pierwszej połowie wieku XVII. Pierwszym objawem odnowy życia monastycznego śląskich cystersów było ustanowienie oddzielnej prowincji śląskiej. W dalszej kolejności była to szeroko pojęta rekatolizacja terenów Śląska. Ruch odnowy przyczynił się wprawdzie do zatraty dawnych idei powrotu do źródeł, jednak – co z perspektywy czasu przyniosło wspaniałe rezultaty – działania takie wpłynęły znacząco na rozwój katolicyzmu na ziemiach śląskich. Nie tylko pozyskano więcej wiernych i duchowieństwa diecezjalnego, ale przede wszystkim nastąpił dynamiczny rozwój liturgii i życia muzycznego. Na płaszczyźnie muzycznej w sposób wyraźny rozwinęła się wokalnie-instrumentalna muzyka

Red. R. Pośpiech, P. Tarliński. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 46). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008 s. 47-48.

⁶ Tenże. *Liturgia Śląskich cystersów w średniowieczu*. (Opolska Biblioteka Teologiczna t. 52). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008 s. 289; H. Kostrzański. *Dziedzictwo białych mnichów*. Szczyrzyc: Wyd. OO.Cystersów 1991 s. 138.

⁷ P. Tarliński. *Teologiczno-estetyczne aspekty duchowości cysterskiej*. W: *Johannes Nucius* S. 117.

⁸ F. Wolnik. *Charakterystyczne cechy liturgii cysterskiej*. W: *Johannes Nucius* s. 162.

kościelna. Fakt wykonywania muzyki wielogłosowej w czasie celebracji i nabożeństw uwieczniono w przedstawieniach malarskich i rzeźbiarskich w klasztorach cysterskich tak w Krzeszowie, jak i w Lubiążu⁹. Wobec żywo rozwijającej się muzyki wielogłosowej w opactwie cysterskim w Krzeszowie i w innych klasztorach śpiew chorałowy był niejako spychany na dalszy plan.

Kapituły generalne zakonu cystersów przez liczne postanowienia starały się powstrzymać przenikanie muzyki wielogłosowej do liturgii. W XVI wieku stanowczo zabroniono wykonywania muzyki instrumentalnej. Zakaz ten dotyczył również Krzeszowa. Usilnie zalecano wykonywanie chorału w czasie celebracji liturgicznych¹⁰. Poza tym kapituła generalna w XVII wieku wydawała dokumenty przypominające o właściwym miejscu śpiewu chorałowego. Kolejne załamanie śpiewu chorałowego w zakonie cysterskim związane było z reformą liturgii po Soborze Trydenckim (1545-1563). Początkowo cystersi wprowadzali ujednolicony ryt rzymski, już jednak w połowie XVII wieku postanowiono powrócić do dawnych tradycji. Z jednej strony po części tylko przyjęto reformę brewiarza monastycznego papieża Piusa V¹¹, z drugiej zaś nie udało się zachować dawnych reform śpiewu chorałowego, charakterystycznych tylko dla cystersów. Przyjęto bowiem XVII-wieczną wersję chorału, określaną jako *editio medicea*¹².

Za opata Bernarda Rosy w XVII wieku w opactwie cystersów w Krzeszowie widać podobne rozdwojenie. Z jednej strony opat, chcąc być wiernym odgórnym zarządzeniom kapituł generalnych, przypominał o obowiązkowym wykonywaniu chorału. Ograniczył wszelako swoje zalecenia do śpiewów przynajmniej podczas głównych godzin oficjum brewiarzowego (jutrzni i niesporów). Z drugiej strony opat Rosa przyczyniał się do rozkwitu muzyki organowej i wokalnie-instrumentalnej w Krzeszowie. Co do muzyki figuratywnej, dopuszczał ją tylko w niedzielę i większe święta. Ów kompromis wynikał z modnych, choć skutecznych działań rekatolizacyjnych¹³.

⁹ R. Pośpiech. *Wkład cystersów w rozwój kultury muzycznej Śląska*. W: *Johannes Nucius* s. 192-195.

¹⁰ Tenże. *Muzyka wielogłosowa* s. 250.

¹¹ Problem wprowadzenia nowego brewiarza w zakonie cystersów podjął opat Claude Vaussin z Citeaux. Postulował on zachowanie dotychczasowego brewiarza cysterskiego, który różnił się od zreformowanego liczbą psalmów. W brewiarzu cysterskim odmawiano wszystkie 150 psalmów w ciągu jednego tygodnia. Nowy brewiarz potrydencki już tej reguły nie zachowywał. W związku z tym, aby zachować cysterski układ psalterza, należało usunąć niektóre święta i odpowiednio dostosować układ psalmów i czytań. W 1656 r. wydano brewiarz cysterski według projektu opata Vaussina. Pomimo sprzeciwu wielu cystersów brewiarz ten przetrwał do 1869 r. Kostrzański. *Dziedzictwo białych mnichów* s. 141-142.

¹² Pośpiech. *Wkład cystersów* s. 195.

¹³ Tenże. *Muzyka wielogłosowa* s. 250.

2. MUZYKA POLIFONICZNA WYKONYWANA W KRZESZOWIE W XVIII WIEKU

O muzyce polifonicznej wykonywanej w Krzeszowie w XVIII wieku możemy dowiedzieć się z zachowanych do dzisiaj rękopisów muzycznych. Obecnie można je znaleźć w bibliotece Opactwa Sióstr Benedyktynek w Krzeszowie¹⁴. Na ich podstawie można poznać bogatą spuściznę kultury muzycznej Krzeszowa w XVIII wieku.

W XVIII wieku w opactwie cystersów w Krzeszowie oficjalnie wciąż starano się przestrzegać postanowienia wyższych władz zakonnych w sprawie muzyki w liturgii. Przypominano o obowiązku wykonywania śpiewów chorałowych, szczególnie podczas niedzielnych i świątecznych celebracji liturgicznych. Zachowany repertuar XVIII-wiecznej muzyki wielogłosowej potwierdza tego typu praktykę. Pomimo wykonywanego wciąż chorału rozwija się twórczość ówczesnej muzyki kompozytorów rodzimych i zagranicznych. Powstają dzieła, które w swej stylistyce z jednej strony wyrażają współczesne tamtym czasom prądy w muzyce, z drugiej zaś wciąż nawiązują bądź to do chorału, bądź do epoki baroku.

Muzyka wielogłosowa wykonywana wówczas w Krzeszowie podkreślała bardziej doniosły charakter obchodów liturgicznych. Często pełniła również funkcję estetyczną, ozdobną (*decoratio*). Muzyka miała także sprawić wrażenie przyjemności (*delectare*), dostarczać emocjonalnych wzruszeń (*permovere*) i uczyć (*docere*). Wyraźny był styl koncertujący. Muzyka wykonywana podczas uroczystości klasztornych wyrażała zatem ducha tamtej epoki¹⁵.

Kompozycje wykonywane w Krzeszowie można podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią dzieła wykonywane w czasie celebracji liturgicznych. Zdecydowaną większość stanowią zachowane do dziś cykle mszalne. Spośród znajdujących się w Krzeszowie skatalogowano ich 188. Oprócz tego 26 mszy żałobnych *Requiem*, z których najbardziej monumentalne jest *Requiem ex d* Johanna Georga Clementa. Liczne są wielogłosowe opracowania *proprium missae* – ofertoria (129) i graduały (41). Do gatunków, wykonywanych w ramach celebracji liturgicznych zaliczamy jeszcze *vesperae* (8), *Te Deum* (13), antyfony maryjne (53), np. *Salve Regina*, *Alma Redemptoris Mater*, *Regina coeli*, *Stabat Mater* (5), motety (12). Do drugiej grupy, którą

¹⁴ Udostępnione są w formie elektronicznej w tzw. Bibliotece Cyfrowej Diecezji Legnickiej, dostępnej on line: <http://bcdl.pl/dlibra>

¹⁵ P o ś p i e c h. *Wkład cystersów* s. 196.

stanowią dzieła przeznaczone na nabożeństwa, możemy zakwalifikować m.in. litanie (118). Wśród tych utworów są litanie ku czci Najświętszej Maryi Panny, do Najświętszego Sakramentu, do Imienia Jezus, do św. Józefa, do św. Jana Nepomucena. Z zachowanych do dziś kompozycji, wykonywanych niegdyś w Krzeszowie, znajdują się utwory reprezentujące muzykę religijną. W tym miejscu wymienić należy takie gatunki, jak oratoria, pasje, arie, muzyka instrumentalna, w tym symfonie (57), i inne.

Na podstawie zachowanych muzykaliów z XVIII wieku można wyodrębnić główne nurty duchowości cysterskiej, które w sposób widoczny były aktualne w życiu liturgiczno-muzycznym Krzeszowa. Są nimi: nurt chrystocentryczny, wyrażający się w nabożeństwach adoracyjnych Najświętszego Sakramentu, w kulcie pasyjnym, w kulcie Emmanuela – praskiego Dzieciątka Jezus. Drugim jest nurt mariologiczny, wyrażający się w kulcie Najświętszej Maryi Panny w ikonie Matki Bożej Łaskawej. Do nurtu kultu świętych zaliczyć można głównie kult św. Józefa, św. Jana Nepomucena, św. Jadwigi oraz świętych Założycieli i Patronów zakonu cysterskiego. W Krzeszowie szeroko rozwinięty był kult Czternastu Wspomożycieli.

Muzyka wielogłosowa w XVIII-wiecznym Krzeszowie, zarówno ta przeznaczona do liturgii, jak i pozaliturgiczna, była – jak można było zauważyć – niezwykle różnorodna pod względem gatunkowym i treściowym. W związku z tym Krzeszów wyróżniał się wśród pozostałych klasztorów cysterskich na Śląsku, a także wśród diecezjalnych ośrodków liturgiczno-muzycznych. Warto przy tym wspomnieć, że autorami dzieł muzycznych w Krzeszowie byli zarówno kompozytorzy rodzimi, jak i europejskich.

A. MUZYCY ŚLĄSCY

Do rodzimych, śląskich muzyków, których utwory były wykonywane w Krzeszowie, możemy zaliczyć m.in. Johanna Georga Clementa (1710-1794), autora *Requiem in d*, Abundusa Futtera (1677-1708), Johanna Josepha Herrmanna (ok. 1754-1818), o. Hermanna Kniebandla (1679-1745), który pozostawił po sobie 12 tomów z muzyką lutniową, o. Johanna Langer (ur. 1740), Franza Lintnera (1736-1793), który komponował muzykę religijną dla kapeli krzeszowskiej, Vincentiusa Schmida (1772-1802), organistę i kompozytora w Krzeszowie, Ignaza Josepha Schnabla (1767-1831), którego pokaźna liczba utworów była wykonywana w Krzeszowie, Johanna Josepha Teuffela (ok. 1702-1762) – nauczyciela w Krzeszowie i kompozytora utworów religijnych. Wśród muzyków krzeszowskich na czoło wysuwa się

cysters o. Eustachius Wagner (1714-1782), organista w Krzeszowie, a także kompozytor dzieł poświęconych NMP i św. Józefowi¹⁶.

B. DZIEŁA KOMPOZYTORÓW ZAGRANICZNYCH

W Krzeszowie w XVIII wieku była wykonywana również muzyka kompozytorów europejskich. Niektórzy zatrudnieni w Krzeszowie muzycy mieli za zadanie nawiązywać kontakty z charakterystycznymi dla tamtego okresu ośrodkami muzycznymi Europy. Na przykład utrzymywano stałą korespondencję ze środowiskiem muzyków wiedeńskich, z przedstawicielami tzw. szkoły mannheimskiej, z Dreznem i Berlinem.

Do najbardziej znanych kompozytorów spoza środowiska krzeszowskiego, których utwory były wykonywane w Krzeszowie, należą Wolfgang Amadeusz Mozart (1756-1791) oraz Joseph Haydn (1732-1809). To właśnie z Haydnem korespondował w 1799 r. o. Cornelius Knoblich (1773-1813), jeden z tzw. *regentes chori*, czyli dyrektor chóru. Sprowadzał także dzieła Mozarta¹⁷. Oto zaledwie kilka przykładów: motet *Rex gloriosae, Alata coeli stella*, aria *Ave Jesu* i antyfony maryjne. W Krzeszowie wykonywane były też dzieła takich kompozytorów, jak: Aloys Bach (1770-1845), Franz Xavier Bixi (1732-1771), Carl von Dittersdorf (1739-1799), Valentin Fechner (ok. 1725-1801), Johann Adolf Hasse (1699-1783), Amandus Ivanschiz (połowa XVIII wieku), Karl Loos (ok. 1724-1792), Giovanni Paisiello (1740-1816) – aria *Adoro te devote*, Giovanni Battista Pergolesi (1710-1736) – np. antyfona *Regina coeli*, Joseph Puschmann (ok. 1740-1794), Joseph Schuster (1748-1812), Ignaz Schwerdtner, Georg Christoph Wagenseil (1715-1777) i inni¹⁸.

W XVIII-wiecznym Krzeszowie zatrudniano wielu muzyków. Świadczy to o wysokim poziomie muzyki i o wysokim poziomie kształcenia wielu pokoleń muzyków. Na podstawie zachowanych do dziś muzykaliów możemy stwierdzić, że w Krzeszowie przenikały się nurty muzyki klasycystycznej (klasyków wiedeńskich), szkoły mannheimskiej i muzyków czesko-śląskich¹⁹.

¹⁶ Zob. Po ś p i e c h. *Muzyka wielogłosowa* s. 289-363.

¹⁷ Tamże s. 252-253.

¹⁸ Zob. R. Walter. *Musikgeschichte des Zisterzienserkloster Grüssau. Von Anfang des 18. Jahrhunderts bis zur Aufhebung im Jahre 1810*. Kassel–Basel–London–New York–Prag: Bärenreiter 1996 s. 195-397.

¹⁹ Po ś p i e c h. *Muzyka wielogłosowa* s. 253-254.

3. KAPELA MUZYCZNA W XVIII WIEKU

Kapele muzyczne w klasztorach cysterskich stanowiły ważne ogniwo całej kultury muzycznej. Byli to bowiem śpiewacy i instrumentalisci, którzy wykonywali muzykę w liturgii i w czasie nabożeństw. Ale oprócz nich należy wspomnieć również o całym zastępie osób, które przyczyniały się do szeroko pojętego procesu nauczania i wykonywania muzyki. Były to przede wszystkim kapele muzyczne.

Najbardziej bujny rozwój kapeli muzycznej w Krzeszowie przypadł na wiek XVII i XVIII. Szczególny jej rozwój nastąpił za opata Bernarda Rosy (1660-1696). W ramach realizowanej przez niego rekatolizacji – również na polu muzycznym – opat Rosa opracował książeczki do nabożeństw z pieśniami religijnymi z towarzyszeniem *basso continuo*²⁰.

W XVII i XVIII wieku członkowie kapeli muzycznej – kantorzy i sukcentorzy – byli wyłaniany spośród zakonników. Obok nich zatrudniani byli organiści, *regentes chori* i inni muzycy kapeli. Kantorzy i sukcentorzy, czyli zakonnicy odpowiedzialni za muzykę wewnątrz klasztoru, dbali o ciągłość tradycji śpiewu monodycznego w życiu muzycznym samego klasztoru. Bywało też tak, że kantorami byli sami opaci. I to właśnie spośród nich, z grona kantorów-zakonników, wyłaniany byli tzw. *regentes chori figuralis*, czyli opiekunowie, dyrektorzy kapeli muzycznej, działającej na zewnątrz klasztoru. Ci sami piastowali również urząd nauczyciela szkoły klasztornej. W Krzeszowie była to *Lateinschule*, później *Progymnasium*. Kształcono w niej młodych chłopców przede wszystkim do pełnienia posługi liturgiczno-muzycznej. Co więcej, kantorzy, *regentes chori* i nauczyciele byli cystersami śląskiego pochodzenia²¹. Należy zatem domniemywać, że szkoła klasztorna łączyła kształcenie w dziedzinie duchowości cysterskiej, świadomości śląskiej oraz wiedzy i umiejętności muzycznych.

Jednym z podstawowych zadań dyrygenta kapeli była troska o repertuar. Dyrygenci zabiegali więc o zdobywanie jak najciekawszych dzieł kompozytorów śląskich i europejskich. Oprócz tego niektórzy z nich sami tworzyli własne kompozycje.

Na szczególną uwagę, jeśli chodzi o rodzimych muzyków, działających w kapeli krzeszowskiej, zasługują w pierwszym rzędzie organiści-kompozytorzy: o. Eustachius Wagner (1714-1782), pochodzący spod Bystrzycy Kłodz-

²⁰ Tamże s. 249-250.

²¹ Tamże s. 251-252.

kiej, cysters, kompozytor dzieł m.in. poświęconych Matce Bożej i św. Józefowi, dalej Franz Lintner (1736-1793), świecki organista w Krzeszowie, wybitny pedagog muzyki, który opracował zasady akompaniamentu organowego do śpiewów chorałowych (*Organum chori choralis*), oraz Vincencius Schmid (1772-1802), organista i kompozytor. Drugą grupą wybitnych muzyków krzeszowskich stanowili nauczyciele muzyki, którzy również komponowali swoje dzieła. Są nimi np. Johann Joseph Teufel (ok. 1702-1762), który napisał dwie msze żałobne i był wokalistą w kapeli, a także Johann Joseph Hermann (ok. 1754-1818), prorektor i kompozytor utworów liturgicznych. Jedną z najwybitniejszych postaci XVIII wieku był o. Hermann Kniebandl (1679-1745), kompozytor muzyki lutniowej – do dzisiaj zachowało się 12 tomów tabulatur lutniowych jego autorstwa²².

4. ORGANY W KOŚCIOŁACH WNIEBOWZIĘCIA NMP I ŚW. JÓZEFA W KRZESZOWIE

Mimo że bezwzględnie pierwsze miejsce w celebracjach liturgicznych cystersów – także w Krzeszowie – miała monodia, zwana powszechnie chorałem gregoriańskim, do użytku liturgicznego dopuszczane były również organy. Informacje na ten temat pochodzą z XIII wieku z Trzebnicy, gdzie istniejący tam konwent cysterek otrzymał, wraz z księgami liturgicznymi, instrukcję gry na organach. Poza tym w drugiej połowie XV wieku kapituła generalna cystersów zezwoliła na używanie organów w czasie celebracji liturgicznych²³. W XIV wieku podczas celebracji liturgicznych używano organów łącznie z rodzącą się muzyką wielogłosową za pomocą techniki *alternatim*²⁴.

O bogactwie kultury muzycznej Krzeszowa świadczą organy w bazylice Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny oraz w kościele brackim św. Józefa. Oba te instrumenty nie tylko że wpisują się w wielowiekową tradycję muzyczną opactwa krzeszowskiego, lecz świadczą także o niezwyklej kulturze muzycznej, jaka panowała tam przez wieki.

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP wraz z całym kompleksem klasztornym został wybudowany w latach 1728-1735. Nowy kościół powstał w miejsce dawnej, gotyckiej świątyni pw. św. Jana Chrzciciela²⁵. W okazałej świątyni

²² Tamże s. 254-255.

²³ Wołnik. *Liturgia śląskich cystersów* s. 290.

²⁴ Pośpiech. *Wkład cystersów* s. 192.

²⁵ Zob. D. K u d e r a. *Krzeszów*. Red. M. Malerek. Piechowice: Laumann-Polska 1997 s. 51-52.

zostały też wybudowane w latach 1732-1736 monumentalne organy śląskiego organmistrza z Wrocławia – Michaela Englera (1688-1760). Jednym z założeń przy projekcie instrumentu miała być spójność architektury i walorów brzmieniowych organów z całym wnętrzem kościoła. Pomysłodawcą takiego przedsięwzięcia był jeden z krzeszowskich opatów – o. Innocenty Fritsch (1727-1734)²⁶. W XIX wieku organy zostały nieznacznie przebudowane przez firmę Schlag & Söhne ze Świdnicy. W latach 2006-2008 przeprowadzono gruntowny remont instrumentu, przywracając oryginalne walory brzmieniowe i pełną sprawność techniczną, łącznie z pierwotną dyspozycją organów z okresu ich budowy. Prace restauracyjno-konserwatorskie wykonała firma organmistrzowska Jemlich z Drezna pod merytorycznym nadzorem prof. Andrzeja Chorosińskiego i ks. Piotra Dębskiego. Dnia 12 października 2007 r. ordynariusz legnicki bp Stefan Cichy dokonał uroczystego błogosławieństwa odnowionych organów.

Jak wspomniano, organy zostały wybudowane przez Michaela Englera. Spośród wielu innych organmistrzów działających na Śląsku i w Europie cieszył się najlepszą opinią. Wśród wielu jego opusów organy w Krzeszowie są wyjątkowe pod względem artystycznym, technicznym i brzmieniowym,.

Organy Michaela Englera w Krzeszowie są instrumentem 50-głosowym z mechaniczną trakturą klawiatur i registrzów. Wyposażone zostały w wiatrownice klapowo-zasurowe i siedem miechów klinowych. Organy mają 3 manualy i klawiaturę pedałową. Cechą charakterystyczną tego instrumentu jest strój *chorton* oraz możliwość przestrajania całej sekcji pozytywu i 4 głosów z sekcji pedału. O unikatowości tych organów decydują także ich właściwości, jak: duże rozmiary instrumentu, precyzja i kunszt wykonania, dobry stan zachowania większości elementów z czasu budowy, imponujący prospekt organowy. Szczególną zaś cechą są walory brzmieniowe, które świadczą nie tylko o wysokim poziomie warsztatu organmistrzowskiego, ale i niesamowitej wrażliwości ich budowniczego²⁷. Oto dyspozycja organów Michaela Englera w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie²⁸:

²⁶ P. Hołowonia. *Wielkie organy Michaela Englera Młodszego w Krzeszowie*. W: *Krzeszów uświęcony łaską*. Red. H. Dziurla, K. Bobowski. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego 1997 s. 321.

²⁷ P. Dębski. *Przygotowanie i realizacja prac konserwatorskich przy zabytkowych organach Michaela Englera w bazylice p.w. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie*. W: *Organy Michaela Englera w bazylice p.w. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie*. Red. P. Grinholc. Krzeszów: Diecezja Legnicka 2008 a. 5-13.

²⁸ Dyspozycja sporządzona na podstawie wizji lokalnej przeprowadzonej przez autora artykułu.

Hauptwerk (II Manual) – 14 głosów, C, D – c³

1. Viol di Gamba 16'
2. Bourduon Flaut 16'
3. Quintaden 16'
4. Prinzipal 8'
5. Flaut major 8'
6. Traveur 8'
7. Unda maris 8'
8. Gemshorn 8'
9. Octava 4'
10. Nachthorn 4'
11. Gemshorn Quinta 3'
12. Superoctava 2'
13. Mixtura 6 chörig
14. Címbal 2 chörig

Oberwerk, Brustwerk (III Manual) – 12 głosów, C, D – c³

1. Principal 8'
2. Rohrflaut 8'
3. Salicet 8'
4. Vox Humana 8'
5. Octava 4'
6. Flaut minor 4'
7. Quinta 3'
8. Superoctava 2'
9. Quinta 1¹/₂'
10. Sedecima 1'
11. Mixtur 4 chörig
12. Trompet 8'

Rückpositiv (I Manual) – 10 głosów, C, D – c³

1. Principal 8'
2. Flaut allemande 8'
3. Quintadena 8'
4. Flaut amabile 8'
5. Octava 4'
6. Superoctava 2'
7. Sedecima 1'
8. Quinta 3'
9. Mixtur 3 chörig
10. Hautbois 8'

Pedał – 14 głosów, C, D – c¹

1. Major Bass 32'
2. Principal 16'

3. Quintaden-Bass 16'
4. Salicet-Bass 16'
5. Subbas 16'
6. Violon-Bass 16'
7. Octavbass 8'
8. Flaut Bass 8'
9. Gemshorn-Quinta 6'
10. Superoctav 4'
11. Mixtur 6 chörig
12. Posaun Bass 32'
13. Posaunen-Bass 16'
14. Trompet-Bass 8'

Urządzenia dodatkowe: Copula 1ma Camer Ton, Copula 2da Camer Ton, Copula 3 Clavier, Copula 3 clavier, Sperventil Manual, Sperventil Brust, Sperventil Rueck Positiw, Pedal Ventil, Calcanten Glocke.

Drugim ważnym instrumentem w opactwie cystersów w Krzeszowie są organy znajdujące się w kościele brackim św. Józefa²⁹. Niestety nie znamy ani daty, ani warsztatu organmistrzowskiego tego instrumentu. Przypuszcza się – w świetle dotychczasowych badań historycznych i instrumentologicznych – że organy te mogły wcześniej znajdować się w innym kościele. Prawdopodobnie pochodzą z czeskiego klasztoru w Brzewnovie. Na podstawie pewnych cech budowy czas ich powstania można w przybliżeniu określić na koniec XVII wieku. Prawdopodobnie organy te mogły być już na wyposażeniu kościoła w 1696 r. w momencie konsekracji świątyni. Instrument zachował się do dnia dzisiejszego z oryginalnymi elementami. Na organy składają się dwie sekcje: sekcja manuału i sekcja pedału. Cechami charakterystycznymi tego instrumentu są tzw. krótka oktawa oraz kute, stalowe manubria. Organy mają dwie wiatrownice klapowo-zasuwowe. Każda z wiatrownic obsługuje jedną z sekcji. Traktura registratury i klawiatury jest mechaniczna. W szafie organowej znajdują się dwa miechy klinowe, które dziś napędzane są elektryczną dmuchawą. Na zewnątrz cokołu wyprowadzone są dwa skórzane pasy zakończone rękojeścią, służące do kalikowania organów.

Dyspozycja organów przedstawia się następująco:

²⁹ Informacje historyczne i merytoryczne na temat organów w kościele św. Józefa w Krzeszowie zostały sporządzone na podstawie wizji lokalnej instrumentu, przeprowadzonej przez ks. Piotra Dębskiego.

Manuał – 8 głosów, CDEFG – c³

1. Principal 8'
2. Flauta 8'
3. Salicet 8'
4. Octava 4'
5. Flauta 4'
6. Quinta 3'
7. Superoctava 2'
8. Mixtura 3 fach

Pedał – CDEFG – c¹

1. Octavbass 8'
2. Subbas 16'³⁰

ZAKOŃCZENIE

Zagadnienie kultury muzycznej w opactwie cysterskim w Krzeszowie w XVIII wieku obfituje w niezwykle bogate wydarzenia historyczne i kulturalne. Geneza takiego stanu rzeczy tkwi w wielowiekowej tradycji tego klasztoru. Objawiało się to na płaszczyźnie życia duchowego, intelektualnego, a także materialnego. Niewątpliwie wyraźnym znakiem bogactwa kultury duchowej był kultywowany przez wieki śpiew chorałowy. Mimo że przechodził on różne przeobrażenia, czasy kryzysu, zawsze był traktowany z wielkim szacunkiem i pieczołowitością. Nawet jeśli do liturgii zaczęła przenikać muzyka wielogłosowa, chorał stanowił stałe odniesienie i zajmował pierwszorzędne miejsce w celebracjach liturgicznych.

Załamanie działalności krzeszowskich cystersów nastąpiło na skutek niekorzystnych wydarzeń historycznych i przemian społeczno-kulturowych w XVI i XVII wieku. W drugiej połowie XVII wieku klasztor krzeszowski odzyskał swą dawną świetność m.in. dzięki ożywionej działalności opata Bernarda Rosy, którego zasługą jest ożywienie życia duchowego, intelektualnego i materialnego. Na płaszczyźnie duchowej przyczynił się do piękniejszego i bardziej autentycznego sprawowania świętych obrzędów. Zaszczepił i rozwinął kult św. Józefa oraz innych świętych. Zainicjował propagację kultury muzycznej poprzez założenie w Krzeszowie szkoły, która kształciła młodych chłopców do posługi liturgiczno-muzycznej. Dzięki temu od połowy XVII wieku aż do 1810 r., czyli do kasaty zakonu, działała

³⁰ Zob. przypis poprzedni.

prężnie kapela muzyczna. Należeli do niej wykształceni muzycy zarówno cystersi, jak i osoby świeckie. Pochodzili oni głównie z terenów Śląska. Kapela wykonywała przede wszystkim muzykę liturgiczną, a więc cykle mszalne, propria mszalne, antyfony maryjne i inne utwory. W swoim repertuarze mieli dzieła muzyczne zarówno kompozytorów rodzimych, jak i zagranicznych, czego świadectwem są zachowane do dziś muzykalia.

Przy omawianiu zagadnienia kultury muzycznej XVIII-wiecznego Krzeszowa nie sposób było pominąć instrumenty organowe w dwóch kościołach: organy Michaela Englera w bazylice Wniebowzięcia NMP i organy nieznanego autorstwa w kościele brackim pw. św. Józefa. Zarówno jeden, jak i drugi instrument wykazują niezwykle walory architektoniczne i brzmieniowe.

Kultura muzyczna w Krzeszowie w XVIII wieku to zagadnienie niezwykle szerokie. W niniejszym artykule zostały zebrane jedynie podstawowe informacje celem naświetlenia problematyki i wstępnej prezentacji tego bogatego zagadnienia. Ze względu na bogatą historię i obfitość źródeł ją potwierdzających warto w przyszłości szczegółowo i wieloaspektowo przebadać zasygnalizowane problemy.

BIBLIOGRAFIA

- Dębski P.: Przygotowanie i realizacja prac konserwatorskich przy zabytkowych organach Michaela Englera w bazylice p.w. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie. W: *Organy Michaela Englera w bazylice p.w. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie*. Red. P. Grinholc. Krzeszów: Diecezja Legnicka 2008 s. 5-13.
- Górnika M.G.: Krzeszów. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 9. Red. A. Szostek, B. Migut. Lublin: TN KUL 2002 kol. 1447-1449.
- Hołownia P.: Wielkie organy Michaela Englera Młodszego w Krzeszowie. W: *Krzeszów uświęcony łaską*. Red. H. Dziurla, K. Bobowski. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego 1997 s. 321-330.
- Kostrzański H.: *Dziedzictwo białych mnichów*. Szczyrzyc: Wyd. OO.Cystersów 1991.
- Kozieł A.: *Angelus Silesius. Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*. (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia sztuki. T. 23). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego 2006.
- Kudera D.: *Krzeszów*. Red. M. Malerek. Piechowice: Laumann-Polska 1997.
- Pospiech R.: *Muzyka wielogłosowa w celebracji eucharystycznej na Śląsku w XVII i XVIII wieku*. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 29). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008.
- Pospiech R.: *Wkład cystersów w rozwój kultury muzycznej Śląska*. W: *Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość*. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesusa Nuciusa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora

- i teoretyka muzyki. Kamień Śląski, 11 października 2006 r. Red. R. Pośpiech, P. Tarliński. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 46). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008. s. 185-212.
- Tarliński P.: Teologiczno-estetyczne aspekty duchowości cysterskiej. W: Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesusa Nuciusa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora i teoretyka muzyki. Kamień Śląski, 11 października 2006 r. Red. R. Pośpiech, P. Tarliński. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 46). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008 s. 93-144.
- Walter R.: Musikgeschichte des Zisterzienserkloster Grüssau. Von Anfang des 18. Jahrhunderts bis zur Aufhebung im Jahre 1810. Kassel–Basel–London–New York–Prag: Bärenreiter 1996.
- Wolnik F.: Cystersi w Europie. W: Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesusa Nuciusa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora i teoretyka muzyki. Kamień Śląski, 11 października 2006 r. Red. R. Pośpiech, P. Tarliński. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 46). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008 s. 45-92.
- Wolnik F.: Charakterystyczne cechy liturgii cysterskiej. W: Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość. Materiały z Konferencji Naukowej zorganizowanej z okazji 450-lecia urodzin Johannesusa Nuciusa, opata cysterskiego w Jemielnicy, kompozytora i teoretyka muzyki. Kamień Śląski, 11 października 2006 r. Red. R. Pośpiech i P. Tarliński. (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku nr 46). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008 s. 145-183.
- Wolnik F.: Liturgia Śląskich cystersów w średniowieczu. (Opolska Biblioteka Teologiczna t. 52). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2008.

KULTURA MUZYCZNA CYSTERSÓW
W KRZESZOWIE W XVIII WIEKU
WYBRANE ZAGADNIENIA

Streszczenie

Początki opactwa cystersów w Krzeszowie sięgają końca XIII wieku. Za punkt zwrotny w historii klasztoru można uznać 2. połowę XVII wieku, czyli czas rządów opata Bernarda Rosy (1660-1696). Dzięki niemu życie klasztorne zaczęło się dynamicznie rozwijać w wielu dziedzinach, w tym także w dziedzinie muzyki, która stanowiła ważny element życia klasztoru.

Muzyka wykonywana w czasie liturgii i nabożeństw w Krzeszowie realizowana była w dwójki sposób. Z jednej strony kontynuowane były zakonne tradycje śpiewu chorałowego, z drugiej zaś wprowadzano nowe tendencje muzyki wielogłosowej. Bardzo wyraźnym rysem życia muzycznego Krzeszowa była wokalnie-instrumentalna muzyka kościelna; obok niej wykonywana był również muzyka instrumentalna. Miała ona pełnić cztery podstawowe funkcje: być ozdobną (*decoratio*), sprawiać wrażenie przyjemności (*delectare*), wywoływać emocjonalne wzruszenie (*permovere*) i uczyć (*docere*). W XVIII-wiecznej muzyce wykonywanej w Krzeszowie przeważał styl koncertujący.

Muzykę wykonywaną w Krzeszowie można podzielić – na podstawie zachowanych muzykaliów – na dwie zasadnicze kategorie: (1) dzieła przeznaczone do liturgii i (2) wykonywane

poza liturgią. Utwory te były przejawem głównych nurtów duchowości cystersów krzeszowskich: nurtu chrystocentryczny, wyrażającego się w nabożeństwach adoracyjnych Najświętszego Sakramentu, w kulcie pasyjnym, w kulcie Emmanuela (praskiego Dzieciątka Jezus), nurtu mariologicznego i nurtu kultu świętych (głównie św. Józefa, św. Jana Nepomucena, św. Jadwigi i czternastu Wspomożycieli). Część utworów była komponowana przez kompozytorów rodzimych, którymi często byli sami cystersi, pozostałe – przez kompozytorów obcego pochodzenia.

Muzyka w Krzeszowie wykonywana była przez istniejącą tam kapelę. Należeli do niej: kantorzy i sukensorzy, tzw. *regentes chori*, organiści, i inni muzycy. Wśród nich byli też kompozytorzy i nauczyciele, którzy uczyli młodych chłopców muzyki i liturgii w miejscowej szkole.

Ważnym elementem kultury muzycznej Krzeszowa były i są nadal organy. W bazylice pw. Wniebowzięcia NMP znajdują się organy wybudowane w latach 1632-1736 przez śląskiego organmistrza Michaela Englera. Instrument ten jest niezwykle cenny m.in. pod względem architektury i walorów brzmieniowych. Do dziś zachowała się znaczna część oryginalnych elementów. Drugim instrumentem organowym w Krzeszowie są organy w kościele brackim pw. św. Józefa. Przypuszcza się, że zostały przeniesione do tutejszego kościoła z czeskiego klasztoru w Brzewnowie. Dokładna data ich budowy i warsztat organmistrzowski nie są znane.

Słowa kluczowe: Krzeszów, śląscy cystersi, opat Bernard Rosa, kościół bracki pw. św. Józefa w Krzeszowie, kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Krzeszowie.